

O ROLI KRISÓW W KULTURZE INDONEZJI I TEORIACH DOTYCZĄCYCH ICH POWSTANIA

Krisy są sztyletami, występującymi w licznych odmianach na terenie Nusantary: w Indonezji, na Półwyspie Malajskim i na Filipinach. Należą do symboli tej kultury, ze względu na to, iż wiąże się z nimi i wyraża przez ich formy szereg wierzeń i mitów typowych dla regionu. Krisy mają związek z licznymi zwyczajami i rytuałami, są efektem długotrwałego rozwoju form, który doprowadził do ich wielkiego wyrafinowania¹⁾.

Pomimo podziału na szereg odmian regionalnych, można wymienić wiele cech krisów, odróżniających tę broń od innych. Są to:

- obosieczność główki, prostej lub falistej, mierzącej zazwyczaj 30–45 cm długości;
- niesymetryczność górnej części główki przy rękojeści (rękojeść rozszerza się mocniej na jednym ostrzu niż na drugim);
- obecność nakładki *ganja* pełniącej rolę jelca, ale jelcem nie będącej, gdyż stanowi ona cześć główki, a nie rękojeści; *ganja* kontynuuje niesymetryczność główki, gdyż tak jak ona rozszerza się w jedną stronę mocniej niż w drugą;

---

¹⁾ Artykuł został zilustrowany głównie w oparciu o zbiory Muzeum Azji i Pacyfiku w Warszawie. Placówka ta powstała w 1973 r. z dużej, prywatnej kolekcji indonezyjskiej ofiarowanej państwu polskiemu przez Andrzeja Wawrzyniaka, który został dyrektorem nowo powstałego muzeum. Gromadzenie kolekcji reprezentującej sztukę i rzemiosło Indonezji zaczęło się w 1961 r. właśnie od krisów i dziś kris z numerem 1 otwiera księgi inwentarzowe Muzeum. Zbiory są w miarę możliwości ciągle powiększane.

- obecność na obu płazach jasnego, na ogół abstrakcyjnego, wzoru *pamor*, uzyskiwanego w procesie kucia głowni z warstw żelaza z warstwami stopu również zwanego *pamor*, a zawierającego głównie żelazo i nikiel – jasne zabarwienie pochodzi od niklu;
- obecność odejmowalnej rękojeści (występują wyjątki), która często jest figuralna; jest ona nasadzona na wąski trzpień (wychodzący z głowni) i można ją odjąć lub wymienić;
- niesymetryczność pochwy (choć i tu znów są wyjątki), a dokładnie jej górnej, poprzecznej części zwanej łódką lub *wrangka*, służącej jako pomieszczenie nakładki *ganja*.

Kris uważa się za przedmiot święty, obdarzony własnym tajemnym życiem (dosł. „zawartością” – *isi*) i wynikającą z tego magiczną mocą zwaną *tuah*, mieszczącą się w *pamorze*²⁾. Swą „zawartość” zyskuje w wyniku ceremonii konsekracji przez miecznika *empu*. Również samo kucie tej broni jest czynnością sakralną. Kris, oprócz roli bojowej, którą stracił najszybciej, pozostawał przedmiotem dumy, oznaką statusu społecznego i majątkowego, uczestnikiem ważnych ceremonii i rytuałów religijnych. Dziś należy to już w znacznym stopniu do przeszłości, jednak nadal jest on talizmanem, a także obiektem ceremonialno-rytualnym oraz przedmiotem kolekcjonerskim, wreszcie rekwizytem teatralnym, a w pewnym stopniu do dziś pozostaje elementem uroczystego stroju: jest tak w przypadku stroju arystokratów-dworzan w pałacach sułtańskich Środkowej Jawy, czy też stroju weselnego, nie tylko w tym regionie.

W związku z przypisywaną mu mocą, wierzone, że kris może ochraniać swego właściciela, np. poruszając się, gdy groziło mu niebezpieczeństwo czy zadawać ciosy na odległość, a także m.in. zapewniać mu pomyślność czy chronić jego dom od ognia³⁾. Z tych powodów istniały też krisy państwowe, przechowywane na dworze sułtana, które były insygniami władzy i źródłem aurytetu władcy⁴⁾, mające moc chronić całe jego państwo przed niepokojami. Ich znaczenie było tak duże, że nawet we współczesnych państwach część z nich przekazano centralnym rządowi Indonezji i Malezji⁵⁾.

Broń tę przechowywano w rodzinach, przekazując z pokolenia na pokolenie w linii męskiej. Należała do *pusaka* (*pusaka* – jaw. dziedzictwo), zdolnego ochraniać rodzinę od niebezpieczeństw, zapewniać pomyślność itp., podobnie

²⁾ V. Ghiringhelli, *The Invincible Kris* 2, Milano 2007, s. 10.

³⁾ E. Frey, *The Kris. Mystic Weapon of the Malay World*, Kuala Lumpur 2003, s. 12 i n.

⁴⁾ V. Ghiringhelli, op. cit., s. 10.

⁵⁾ Ibidem.

zresztą jak inne przedmioty wchodzące w skład tegoż dziedzictwa (były to różne inne okazy broni, instrumenty tradycyjnej orkiestry *gamelan*, w tym gongi, porcelanowe naczynia, biżuteria, tkaniny, dawne rzeźby⁶⁾).

O przydatności krisa w roli talizmanu decydowały formy *pamoru* oraz kształt (*dapor*) głowni, na który składają się liczne detale, takie jak prosta lub falista forma głowni (w tym drugim przypadku ważna jest również liczba wygięć) oraz występowanie lub brak określonych zadziarów, zagłębień i żeberrek, których dobór musiał być przepisowy. Chodziło o to, iż pewne wzory *pamoru* i pewne typy *daporu* były – jak wierzono i wierzy się ciągle – sprzyjające np. dla kupców, inne dla dowódców wojskowych, inne znów tylko dla władców. Pewne *pamory* nadawały się dla wszystkich, inne zaś były groźne i na niewłaściwą osobę mogły spowodować kłopoty. Takiego krisa można się było pozbyć przez wrzucenie go do rzeki lub morza, po uprzednim oczyszczeniu, opakowaniu w płótno i zaopatrzeniu w dary z kwiatów i kadzidła. Wcześniej jednak należało, poprzez specjalną ceremonię, pozbawić go ducha.

Na kris można było złożyć indywidualne zamówienie u miecznika *empu*, można też było kupić go na bazarze. Miecznik wykuwający głownię na indywidualne zamówienie, a więc kris najwyższej klasy, przygotowywał się do tego poprzez modlitwy, post, wspólną modlitwę ze współpracownikami, złożenie ofiary. Modlitwy powtarzał też podczas pracy, a swoją kuźnię przekształcał w rodzaj świątyni. Kując kris, dobierał *pamor* i *dapor* stosowny dla zamawiającego. Takie krisy, potem dziedziczone, nazywały się *kris pusaka*.

Nie każdego było stać na kris wykonany na indywidualne zamówienie. W takiej sytuacji nabywano go na bazarze, gdzie był wystawiany na sprzedaż przez *empu* (tego rodzaju krisy były wykuwane bez specjalnych modlitw i przygotowań ze strony miecznika, a poziom wykonania był niższy), jednak nabywca musiał wziąć pod uwagę, czy dany kris będzie spełniał zadania korzystnego talizmanu (podobnie musiał zachować ostrożność wobec krisów otrzymywanych w podarunku). Aby to stwierdzić, brał pod uwagę typ *pamoru* oraz uciekał się do specjalnej wróżby⁷⁾. Pomiędzy krisami *pusaka*, a tymi przeznaczonymi na sprzedaż – krisami *pasar* – istniała jeszcze jedna kategoria – krisy *baik*, których nie wykonywano na zamówienie, ani ich kuciu nie towarzyszyły specjalne modły i praktyki, ale cechowała je większa, niż w przypadku krisów

⁶⁾ G. de Marval, *Le monde du kris. Indonésie-Malaisie-Philippines*, Musée Militaire Vaudois, Morges 1996, s. 34.

⁷⁾ V. & M. Ghiringhelli, *The Invincible Krises*, Milano 1991, s. 123–124.

pasar, staranność⁸⁾. Niezależnie od kategorii krisów, wszystkie głównie były na koniec konsekrowane przez *empu*. Miecznik cieszył się wysoką pozycją społeczną, jako zarówno kowal, jak i w pewnym sensie kapłan, ze względu na ową, posiadaną przez niego – jak wierzono – moc nadawania krisowi życia.

Oprócz główni krisów, miecznicy wykonywali także głównie innych rodzajów broni, w tym żeleźca włócznie. Natomiast oprawy (rękojeści i pochwy) wytwarzał inny rzemieślnik zwany *mranggi* (z jawa.) albo *pengukir* (od znanego w języku jawa. i indon. terminu *ukiran* – rzeźba, w drugim znaczeniu: rękojeść), zaś trzeci rzemieślnik – *pande mas* (indon. – złotnik) wytwarzał części biżuterijne, czyli pierścienie *mendak* i *selut* między rękojeścią i głownią (pierścienie *selut* występuje niekiedy na rękojeści) oraz okucie *pendok* (rodzaj ozdobnego rękawa na pochwę, wykuwanego ze stopów metali szlachetnych i półszlachetnych, albo czystego srebra, niekiedy kameryzowanych), a ponadto wykonywał złączenia na głowni, o ile były przewidziane przez miecznika.

Do początku XIX w., kris na Jawie noszono stale. Dopiero ograniczenia wprowadzone przez kolonizatorów spowodowały od pierwszej połowy XIX w., że wolno go było nosić tylko w dni świąteczne. Na Jawie i Bali zatykano go w czasie pokoju ukośnie z tyłu za pas (gdyż wierzono, że ma moc bronić właściciela od „sił zła”, mogących uderzyć z tej strony); zaś w czasie wojny, podobnie jak w innych regionach Indonezji, noszono go z przodu⁹⁾. Kris był zatem elementem uroczystego stroju, a w pałacach (*kratonach*) Środkowej Jawy do dziś stanowi niezbędne uzupełnienie stroju dworzan z arystokracji na czas ceremonii, razem z batikowaną chustą *iket*, ciemnym żakiem europejskiego rodowodu i batikowaną spódnicą *kain panjang*; jest ukośnie zatknięty z tyłu za ozdobny pas¹⁰⁾. W takim też stroju, z krisem, występują muzycy orkiestry *gamelan* towarzyszącej przedstawieniom teatru *wayang* na Jawie Środkowej.

Kris świadczył o statusie społecznym i o pozycji majątkowej, a w przypadku dworów – o randze i tu różnice dotyczyły opraw. Na przykład na Bali rękojeści figuralne, przedstawiające bóstwa hinduskie, a wykonywane z metali szlachetnych (srebro, srebro złocone), należały się królom. Rękojeści w formie chrząszcza *kocet-kocetan* wyobrażające zoomorficzne bóstwo Batara Karpa (brat m.in. orła Garudy, będącego wierzchowcem Wisznu) z hinduistycznego panteonu

⁸⁾ Liczbowo przeważały krisy *pasar*, co ilustruje niewysoki stopień zamożności Jawajczyków; za: G. de Marval, op. cit., s. 35.

⁹⁾ Ibidem, s. 32.

¹⁰⁾ M. Wrońska-Friend, *Sztuka woskiem pisana. Batik w Indonezji i w Polsce*, Warszawa 2008, s. 42–53.

były tylko dla braminów, zaś oprawy (rękojeści i pochwy) z drewna polichromowanego przysługiwały dworzanom.

Na Jawie, z okazji pojawienia się na dworze, używano tylko fantazyjnych, rozłożystych i kanciastych łódek w typie *ladrang*, odznaczających się silnie wygiętymi w górę końcami. Na co dzień i do boju noszono skromniejsze pochwy z obłymi łódkami *gayaman*, zaś pochwy o zredukowanych łódkach zwane *sandang walikat* były cenione najniżej¹¹). Te trzy typy łódek występują w regionalnych odmianach, głównie na Jawie, Madurze i Bali. W literaturze przedmiotu można niekiedy spotkać się ze stwierdzeniem, że istnieje także czwarty typ łódki, zwany *tengah*¹²), występujący poza Jawą i Madurą. Tenże typ łódek jest również kanciasty, ale bez silnie zadartych w górę końców, w przybliżeniu podobny do prostokąta czy raczej do odwróconego trapezu, ale w dokładniejszym opisie niesymetryczny. Również on ma regionalne wersje, np. odmianę z wypustkami na końcach (Sumatra) lub kształt masywny i w całości łódkowato-wygięty, o surowym wyglądzie, kojarzącym się – jeśli idzie o obrys – z żeleźcem toporka (Sulawesi)¹³).

Na środkowojawajskich dworach istniała zasada, iż rangę osoby wyrażała barwa okucia *pendok* na pochwie krisa. Lakierowane na czerwono były *pendoki* na krisach synów sułtana oraz jego bratanków i siostrzeńców; *pendoki* ciemnoczerwone – jego dalszych krewnych; zielone – dworzan wysokiej rangi, jak np. ministrów; czarne – innych dworzan¹⁴). Niegdyś poseł władcy był traktowany za jego pełnoprawnego przedstawiciela tylko wtedy, gdy był zaopatrzony w kris tegoż władcy. Dworskiego dostojnika obejmującego nową funkcję – jego zwierzchnicy w czasie ceremonii mianowania obdarowywali krisem odpowiednim do rangi. Ten zwyczaj zachował się do dziś w sułtanacie Brunei w północnej części Borneo¹⁵). W całej Nusantarze złoto łączono z królewskością i dlatego

¹¹) V. & M. Ghiringhelli, op. cit., s. 138–139.

¹²) M. Japundžić, *A Keris, Dagger from the Malay World in the Mimara Museum*, Zagreb 2008, s. 22; także D. Butin na swojej stronie internetowej o słownikowo-encyklopedycznym charakterze, poświęconej krisom i dawnej broni indonezyjskiej: www.old.blades.free.fr.

¹³) Wokół typu *tengah* istnieje jednak pewne zamieszanie, gdyż wielu autorów nie wymienia go wcale, a łódek spoza Jawy i Madury nie określa żadnym terminem (natomiast podają region – odznaczający się określonym stylem – z którego dany okaz pochwy pochodzi np. Palembang na Sumatrze); można też sporadycznie się spotkać z zaliczeniem niektórych łódek do konkretnego typu, np. do obłego typu *gayaman*.

¹⁴) V. Ghiringhelli, op. cit., s. 11.

¹⁵) Oba zwyczajy za: B. Harsrinuksmo, *Ensiklopedi Budaya Nasional. Keris dan sanjata tradisional Indonesia lainnya*, Jakarta 1988 (książka dostępna w angielskim przekładzie *The National Cultural Encyclopaedia, The Keris and other Traditional Indonesian Weapons*, s. 15).

krisy ze złotymi elementami były przeznaczone dla władców. W Malezji pojawienie się na dworze z krisem nieodpowiednio wysokiej rangi było karane konfiskatą kosztownej broni.

Kris był elementem męskiego stroju. Przekazywany w linii męskiej, był symbolem męczyzny. Miał też swoją rangę w prawie: używano go w przysięgach. Był to najczęściej następujący zwyczaj: na głownie krisa natryskiwano sok z cytryny, którego krople zostawiały rdzawe plamy na metalu, a następnie zbierano owe krople, mieszano z wodą i dawano pić przysięgającemu. Pozostawiało to na ustach zabarwienie na znak, iż w razie złamania przysięgi nadejdzie kara¹⁶⁾. Wariant tego zwyczaju na Sumatrze, gdy składano przysięgę na wierność władcy, prezentował się tak, iż zanurzano w wodzie stary, pordzewiały kris, o którym istniało przekonanie, że ma szczególne własności magiczne. Następnie dawano tę wodę pić przysięgającemu, który wypowiadał zarazem formułę, iż jeśli okaże się zdrajcą, to niech przez ten kris będzie zabity¹⁷⁾.

Kris występował we wszystkich „rytach przejścia”¹⁸⁾. Jak wspomniano, stanowił np. część stroju weselnego, a nawet mógł być stosowany do zaślubin *per procura*. Wreszcie kris był zwyczajowym darem od teścia.

Kris *sajen* (inaczej kris *Majapahit*), często uważany w nauce za przodka współczesnych krisów. Bierze on do dziś udział w uroczystościach składania darów ofiarnych, jest używany w rytuale sporządzania poświęcanej wody, a także używają go rybacy i rolnicy przed ważnymi pracami¹⁹⁾. Kris *Majapahit* nie był bronią, pełnił on rolę talizmanu i przedmiotu rytualnego (a też m.in. środka płatniczego i byc może zabawki).

Istnieją także krisy miniaturowe, o formach współczesnego krisa (nie krisa *Majapahit*), które są osobistymi przedmiotami i przypisuje się im te same moce, co okazom tej broni o zwykłych wymiarach. Osobną grupę stanowią krisy damskie, zwane *patrem*, mniejsze od męskich, ale nie miniaturowe, niegdyś stosowane do obrony osobistej.

W kulturę Jawy widoczne są silne związki między krisami i innymi dziedzinami sztuki. Na oprawach (rękojeściach i pochwach) bywały malowane sceny wayangowe, czyli przedstawiające sceny z teatru cieni *wayang kulit*, w stylizacji typowej dla lalek tego teatru, obecnej zarazem w rzeźbie Jawy od schyłku XIII w.

¹⁶⁾ E. Frey, op. cit., s. 18.

¹⁷⁾ Ibidem, s. 18–19.

¹⁸⁾ V. Ghiringhelli, op. cit., s. 11.

¹⁹⁾ Ibidem.

Przedstawiano na krisach np. pięciu braci Padawów, pozytywnych bohaterów *Mahabharaty*, czy też trzech (lub w innym wariantcie czterech) dobrych sług, którymi byli: mądry Semar, jego synowie Petruk i Nalagareng i ewentualnie dodatkowo brat Bagong, określane zbiorczo jako *panakawan* – słudzy. Z kolei krisy są rekwizytami lalkowego teatru *wayang*. W teatrze cieni występują osobno i są animowane od dołu za pośrednictwem drążka, jak każda lalka tego teatru, bądź tworzą całość z określonymi lalkami reprezentującymi różne kategorie postaci, w tym wojowników, ale też np. sług (wystają z boku lalki, wycięte wraz z nią w jednym arkuszu skóry bawolej, albo niekiedy widoczne w jej masywie dzięki polichromii i za pomocą linii z ażurów)²⁰. Funkcjonują też w teatrze aktorskim zarówno maskowym, jak i w przypadku aktorów występujących bez masek. Kris jest tu elementem stroju scenicznego oraz rekwizytem (w tej roli bywa wykonywany z takich materiałów, których mniej szkoda, np. głównie jest ze skóry)²¹.

Na oprawach krisów pojawiały się też motywy znane z jawajskich batików. Należał do nich m.in. wzór z przenikających się okręgów oraz wzór ze stylizowanych gór zwróconych do siebie wierzchołkami zwany *alas-alasan* (który wypełniają formy uproszczonego lasu i figury zwierząt), symbolizujący dla Jawajczyków wszechświat²². Ten drugi motyw – oprócz dominujących w tym miejscu na broni form roślinnych – był przedstawiany (repusowany lub grawerowany) na metalowym okuciu *pendok* na pochwie²³. Natomiast na batikach pojawia się motyw stanowiący aluzję do białej broni, a mianowicie wybrany motyw typu *parang rusak* (jaw. „złamany nóż”, względnie też „skruszona skała”). *Parang rusak* jest znany w wielu wariantach, określanych dodatkową nazwą (np. *parang rusak Barong* – złamany lwi nóż; motyw na Środkowej Jawie zastrzeżony dla sułtana i to na najważniejsze uroczystości²⁴). Jednak zawsze są to ukośne pasy złożone z form geometrycznych, zbliżonych do sprasowanych podwójnych spiral, a więc jest to motyw pochodzący, jak wszystkie geometryczne w Indonezji, z czasów prehistorycznych (neolitu i epoki Dong Son – epoki brązu w Azji płd.-wsch.). Jednak z tych spiral mogą wystawać ostre, wąskie formy, które zwłaszcza w wersji *parang rusak curiga* przypominają

²⁰ Ibidem.

²¹ G. de Marval, op. cit., s. 37.

²² Zresztą figury *wayangowe* też się pojawiają na batikach, co prawda głównie tylko pamiętkarskich. Tkaniny z tymi figurami powstawały jako dekoracyjne narzuty i serwety, bez głębszych znaczeń, na użytek zachodnich odbiorców; za: M. Wrońska-Friend, op. cit., s. 58–59.

²³ G. Tammens, *De kris. Magic relic of old Indonesia*, Eelderwolde, nakł. autora, t. 2, s.166.

²⁴ M. Wrońska-Friend, op. cit., s. 46.

głównie krisów. Ten motyw występuje na batikach noszonych przez arystokrację z Surakarty (Solo) na Środkowej Jawie, gdzie też powstał²⁵⁾.

Krisy miały niegdyś także rolę bojową. Na przykład żołnierz gwardii sułtańskiej ze Środkowej Jawy nosił trzy krisy (po jednym przy każdym boku i jeden z tyłu, ukośnie za pasem²⁶⁾), a także miecz i włócznię. Bugisi, śmiali żeglarze, kupcy i także piraci z południowego Sulawesi, posługiwali się krisami o dość krótkich, mocnych, masywnych głowniach z pięknym *pamore* i pistoletowych rękojeściach, a drewniane pochwy miały surowe, masywne formy. Szczególnie duże krisy, właściwie miecze o formach krisów, zwane krisami *Moro*, *suluk* lub *sundang*, mieli Morosi (stąd jedna z nazw tej broni), lud zamieszkujący archipelag Sulu i wyspę Mindanao na południowych Filipinach. Od XVII w. kris tracił bojową rolę pod wpływem Europejczyków – władze kolonialne ograniczały uzbrojenie autochtonów, aby móc lepiej sprawować kontrolę nad ludnością. Proces dokonywał się stopniowo i w różnym czasie na różnych obszarach. Na początku XIX w. Stamford Raffles, gubernator Jawy z czasów krótkiego panowania Brytyjczyków nad wyspą (i jednocześnie zasłużony badacz jej kultury i kolekcjoner), zamierzał wprowadzić zakaz noszenia krisów (z wyjątkiem władców i dostojników), co sułtan wyperswadował mu, argumentując, iż Malaj bez krisa czułby się nagi²⁷⁾. W ciągu XIX w. krisy jednak zasadniczo utraciły bojową rolę (zaś ostatecznie na niektórych terenach stało się to około 40 lat temu)²⁸⁾.

Kris jest traktowany jak osoba żywa oraz jako świętość, ze względu na ducha obecnego – jak się wierzy – w *pamorze* na jego głowni. Uważa się, że umożliwia on łączność z przodkami, przez co okazuje się mu cześć. Kris wyjmowany z pochwy bywa unoszony głownią do góry na wysokość czoła na znak szacunku dla „ducha zamieszkującego głownię”. Jednocześnie wznosi się modlitwę do przodków. Nie wyjmuje się czyjegoś krisa bez zgody właściciela – byłaby to obelga. Na Bali wykonuje się rzeźbione i polichromowane, figuralne podstawy-stojaki pod kris, mające formę postaci księcia czy błazna-sługi z teatru *wayang* (w balijskiej stylizacji, nieco mniej odrealnionej niż na Jawie) albo formę zwierzęcia (tygrys, ryba). Goście przychodzący z wizytą do danego domu, zostawiają kris w ręku takiej rzeźbionej postaci czy np. w pyszczku ryby. Na Jawie powstają tablice do zawieszania krisa, w tym wypadku zdobione reliefem i również

²⁵⁾ Ibidem, s. 45.

²⁶⁾ M. Japundzić, op. cit., s. 23.

²⁷⁾ E. Frey, op. cit., s. 18.

²⁸⁾ Ibidem, s. 17.

polichromowane lub tylko malowane, często z wayangowymi postaciami (pojedyncza figura, np. słoniogłowego hinduskiego bóstwa Ganeśi – boga dobrobytu i powodzenia; albo kilka figur). Tablice są zaopatrzone w jedną lub dwie poziome pętle, w które wsuwa się broń.

Krisowi składa się ofiary z kadzidła, a także z kwiatów, owoców i innej żywności, tak jak przodkom. Raz w roku, w miesiącu Sura (odpowiednik arabskiego Muharram, pierwszego miesiąca roku muzułmańskiego) odbywa się jego ceremonialne czyszczenie. Ponawia się wytrawianie głowni przez co bardziej widoczny staje się wzór *pamor* oraz naciera się na koniec aromatycznym olejem sandałowym (*cendana*), jaśminowym (*melati*) lub z jagodlinu wonnego *Cenanga odorata* (nazwa miejscowa: *kenanga*)²⁹. Dzięki tym zabiegom głownia jest zakonserwowana, ma piękny połysk i aromat.

Wierzenia w moc krisów, w to, iż jest żywą istotą, są animistyczne, bardzo dawne, wywodzące się z czasów poprzedzających wpływy indyjskie (od ok. IV w.), które przyniosły ze sobą buddyzm i hinduizm. Mimo islamizacji Jawy, od przełomu XV/XVI w., wierzenia towarzyszące krisom istniały nadal, podobnie jak przetrwał i zachował rolę rytualno-religijną teatr cieni oraz zespół, mających „zapewniać pomyślność”, batikowych motywów.

TEORIE DOTYCZĄCE POWSTANIA KRISÓW

Skoro tak duża jest rola krisów w kulturze Indonezji, to powstaje pytanie, o ich genezę: kiedy powstały? W jakim regionie? Czy i jakich mogły mieć poprzedników? Na ten temat powstało w zachodniej nauce wiele teorii, upatrujących początki krisa albo na Jawie, albo poza nią: w Chinach, w Azji Południowo-Wschodniej, w Indiach.

Wiadomo, iż we w pełni rozwiniętej formie rozprzestrzenił się z Jawy na niemal cały archipelag, gdy w drugiej połowie XIV w. wschodniojawańskie imperium Majapahit podbiło większą część terenu dzisiejszej Indonezji oraz obszary na Półwyspie Malajskim. Rozprzestrzenił się także później, gdy wsku-

---

²⁹ V. Ghiringhelli, op. cit., s. 10. Czyszczenie wykonuje specjalna osoba zwana *wrangi* (od jaw. *warangan* – arsenik); proces jest wieloetapowy. Po kolei następuje: 1. moczenie w mleku kokosowym, aby oczyścić kris z rdzy; 2. szcztokowanie (lub dziś stosuje się mydło, a następnie sok z cytryny); 3. czyszczenie zagłębień metalowym szpicem; 4. wytrawianie głowni z użyciem arseniku, w wyniku czego tło głowni ciemnieje, zaś *pamor* zawierający nikiel pozostaje srebrzysty; 5. zmycie wodą; 6. natarcie we wspomnianym oleju perfumowanym; za: G. de Marval, op. cit., s. 29–31.

tek islamizacji Jawy od przełomu XV/XVI w. emigrowało stamtąd wielu rzemieślników³⁰. Wiadomo też, że taki w pełni rozwinięty kris istniał w 1361 r., gdyż jest przedstawiony na reliefie (odkrytym dla europejskiej nauki na początku XIX w. przez S. Rafflesa) na ścianie świątyni w Sukuh na Jawie Środkowej. Jest tam wyobrażony Bima, królewicz-heros z Mahabharaty, kujący kris gołymi rękami wewnątrz kuźni. Kris ma w pełni rozwinięte formy, w tym asymetryczność głowni i nakładkę *ganja*. Datę powstania reliefu ustalił również S. Raffles, dzięki odczytaniu inskrypcji. Badacz ten uważał, że kris jest wytworem środkowojawajskim, z okresu przed XIV w., ale z indyjskimi źródłami pochodzenia³¹. Co ciekawe, najstarszy datowany okaz krisa jest nawet wcześniejszy niż jego przedstawienie w sztuce i pochodzi z 1342 r.; ma on w pełni rozwiniętą formę³², choć obrysem głowni – szerokiej (a zarazem najszerzej w pobliżu środka długości), o „liściastym obrysie” przypomina typ pra-krisa zwany krisem *buda* (o którym niżej).

W XX w. próbowano tłumaczyć genezę krisów na różne sposoby, m.in. wywodzono go od żądła jadowego płaszczki zwanego *ikan pari*, które, owinięte w górnej części w kawałek tkaniny dla umożliwienia uchwytu, miało jakoby przypominać kris *sajen/Majapahit*³³. Dowodzono też, że kris pochodzi od grotu włóczni³⁴. Teorie te nie są powszechnie przyjęte.

Przez wiele lat, uznawano w nauce za słuszny pogląd, który wyraził w 1947 r. George Cathart Woolley, iż kris wywodzi się od krisa *sajen* (inaczej zwanego *Majapahit* – nazwa umowna, od hinduistycznej dynastii rządzącej Indonezją od końca XIII do przełomu XV/XVI w.). Był to kris-talizman, przedmiot rytualno-magiczny, a także środek płatniczy i być może zabawka, nie stosowany w walce, zresztą na to stanowczo zbyt delikatny i po prostu za mały. Jego wyróżnikami są następujące cechy:

1. w całości (rękojeść i głownia) jest z jednego kawałka żelaza/stali;
2. głownia może być prosta lub falista, jak we współczesnym krisie;
3. występuje *pamor* (zresztą zarówno na głowni jak i rękojeści, bo są z jednego kawałka materiału);
4. ma niesymetryczną górną część głowni przy rękojeści;

³⁰ V. & M. Ghiringhelli, op. cit., s. 127.

³¹ E. Frey, op. cit., s. 3–6.

³² G. de Marval, op. cit., s. 7.

³³ Teorię wprowadził: G.B. Gardner, *Keris and other Malay Weapons*, Singapore 1936.

³⁴ G.C. Griffith-Williams, *Origin of the Malay Keris*. „Journal of the Malayan Branch Royal Asiatic Society”, 1937 (15), s. 127–141.

5. rękojeść jest antropomorficzna (przedstawia figurę stojącą lub kucającą, lub samą głowę i tors – być może jest to przodek).

Jednak te krisy nie miały w starszych okazach nakładki *ganja* na głowni. *Sajeny* powstawały wcześniej niż w pełni rozwinięte krisy, ale też wykuwano je i później, przez całe stulecia, gdy właściwa forma krisa już dawno istniała (tyle, że z czasem krisy *sajen/Majapahit* nieco się powiększały, dochodząc do długości trzydziestu kilku centymetrów z początkowych kilkunastu lub około dwudziestu). Datowanie krisa tego typu niekiedy określa się na około roku 1000³⁵, jednak jego geneza nie jest jasna. Wiadomo, że istniały brązowe sztylety z epoki Dong-Son (epoki brązu w Azji Południowo-Wschodniej z końca I tysiąclecia p.n.e.) i miały one antropomorficzną rękojeść wykonaną w całości z głownią. Datuje się je na ok. 300 lat p.n.e.³⁶. Jednak nie występowała na nich niesymetryczność głowni, a ponadto nie są znane żadne dowody, iż to od nich wywodzi się kris *sajen/Majapahit*, bo oba typy broni dzieli ponad tysiąc lat, a nie ma (przynajmniej na razie) znalezisk o pośrednim datowaniu.

Inną analogię stanowią również brązowe, chińskie halabardy *ge*, których charakterystyczną cechą była niesymetryczność w dolnej części przy drzewcu. W przypadku tych halabard odległość w czasie od krisów jest jednak jeszcze większa, gdyż pochodzą z epok Shang i Zhou (XVII w. – 256 r. p.n.e.)³⁷.

Od ponad dziesięciu lat przewija się w literaturze przedmiotu nowa teoria (której twórcą jest australijski badacz Alan Maisey³⁸), według której przodkiem nowoczesnego krisa jest nieco inny od niego *sajen/Majapahit* – typ broni, zresztą znany badaczom już uprzednio³⁹. Byłby to kris zwany w Indonezji *buda* (czyli Budda). Pochodzenie nazwy nie jest całkiem jasne; być może wzięła się

³⁵ G. Tammens, op. cit., t.1, fot. 1, s. 114.

³⁶ E. Frey, op. cit., s. 9–10. Teorię o takim pochodzeniu krisa wprowadził R. Heine-Geldern w okresie międzywojennym.

³⁷ G. de Marval, op. cit., s. 8.

³⁸ W swoim opublikowanym w internecie artykule *Origin of the Keris and Its Development to the 14th Century* (pierwszy raz ukazał się w 1998 r.), ilustrowanym zaledwie kilkoma, lecz bardzo trafnymi i wiele wnoszącymi do sprawy fotografiami, które prezentują wymienione typy pra-krisów jawańskiej w rzeźbie świątynnej. Artykuł dostępny na stronie www.vikingsword.com.

³⁹ G. de Marval na początku książki *Le monde du kris* towarzyszącej wystawie w Muzeum w Morges z 1997 r. zamieścił fotografię jednego z reliefów ze świątyni Prambanan, bardzo zbliżonego do tych, na które powołał się rok później A. Maisey. Zastanawiające jest, czy badacze się konsultowali czy też mieli podobną intuicję. Jednak G. de Marval nie podał w tekście stwierdzenia, iż kris wywodzi się, czy może wywodzić się od reproduktowanej tam broni; za: G. de Marval, op. cit., s. 7.

ona stąd, że pochodzi on z epoki, gdy na Jawie wyznawano również buddyzm⁴⁰. Tłumaczenie to jest niepewne, bo w tym samym czasie panował tam również hinduizm i broń ta wykazuje istotne związki z hinduizmem. Przez A. Maiseya wymiennie nazywa się go także jako *Prambanan II*. Cechy tego krisa to:

1. szeroka głownia przypominająca obrysem liść;
2. niesymetryczność na głowni, przy rękojeści oraz – tylko po jednej stronie – obecność zgubienia zwanego *gandik*, również przy rękojeści, po przeciwnej stronie niż wymieniona niesymetryczność. Oba detale są bardzo typowe również dla w pełni rozwiniętej formy krisa;
3. obecność nakładki *ganja*;
4. skośne ścięcia w górnej części głowni;
5. obecność trzpienia (wychodzącego z głowni), na którym osadza się rękojeść. Natomiast krisy *buda* nie miały aż do XIII w. *pamoru*. Były to krisy bojowe.

A. Maisey uważał ponadto, że te krisy miały jeszcze wcześniejsze ogniwo rozwoju, które określał jako *Prambanan I*. Tamta broń prezentowała się dość podobnie do typu *Prambanan II* (zwłaszcza, jeśli chodzi o liściasty obrys głowni), choć nie miała jeszcze owej charakterystycznej niesymetryczności w jej górnej części. Miały natomiast nakładkę *ganja* (symetryczną). Porównując typ I i II widać istotną ewolucję, stopniowe formowanie się cech krisa współczesnego. Oba te rodzaje broni zostały zaobserwowane przez A. Maiseya na reliefach prezentujących sceny z *Ramajany* na ścianach wielkiego śiwaickiego kompleksu świątynnego zwanego Prambanan, z drugiej połowy IX w., lub początku X w., położonego na Jawie Środkowej, w pobliżu wsi Prambanan – stąd potoczna nazwa kompleksu.

Badacz ten powołując się na poglądy innych, dopuszczał (choć nie bez wątpliwości) istnienie pokrewieństwa między krisami *Prambanan I* i *Prambanan II (buda)* a jednym z dwóch typów mieczy indyjskich. Miecz ten uważa się za wspólne dziedzictwo ludów indoeuropejskich, gdyż występuje także w malarstwie na starożytnych wazach greckich. A. Maisey przychylił się więc do przypuszczeń o indyjskich korzeniach krisów, chociaż kris we w pełni rozwiniętej formie byłby już wytworem jawajskim.

Alan Maisey nie wspomniał nic o krisie *sajen/Majapahit* i nie od niego wyprowadzał współczesne krisy. Nadmieniał tylko, że kris *buda* pierwotnie nie miał *pamoru* oraz, że jego rękojeść dopiero stopniowo upodabniała się do

⁴⁰ G. de Marval, ibidem.

współczesnej, figuralnej⁴¹⁾. Można zauważyć, że akurat te dwie cechy mają krisy *sajen/Majapahit*. Nasuwa się myśl, że oba typy pra-krisa jak gdyby się uzupełniają, co widać w poniższym zestawieniu:

Porównanie pierwotnych typów krisa	
Kris <i>buda</i> / Prambanan II	Kris <i>sajen</i> / Majapahit
bojowy	rytualny
brak <i>pamoru</i>	<i>pamor</i>
nakładka <i>ganja</i>	brak <i>ganji</i> w części starszych okazów
głownia prosta	głownia prosta lub falista
niesymetryczność w górnej części głowni	niesymetryczność w górnej części głowni
rękojeść odejmowalna od głowni, o formach nieprzedstawiających, czysto praktyczna	rękojeść na stałe złączona z głownią, antropomorficzna

Z wyjątkiem niesymetryczności na głowni, cechy tych pra-krisów są w zasadzie przeciwstawne. Hipotetycznie prezentuje się to tak, jak gdyby oba te typy połączyły się ze sobą na którymś etapie (około XIV w.), we współczesny kris, który przecież ma wszystkie wymienione cechy oraz funkcję zarówno bojową (do niedawna), jak i rytualną.

⁴¹⁾ Również obecność licznych detali na głowni, składających się na jej „rzeźbę powierzchni” tłumaczył względami praktycznymi, nie zaś ich magicznością i próbował włączyć do swojej teorii. Uważał, że rozwijały się stopniowo, gdy kris ewoluował od krisa *buda* do współczesnej formy.

SUMMARY

Krzysztof Morawski

ON THE ROLE OF KRISES IN INDONESIAN CULTURE
AND THEORIES OF THEIR BEGINNINGS

As the dagger *kris* is bound with many beliefs, myths, rituals and customs that are typical of *Nusantara* (Indonesia, Malaysia and the Philippines), it belongs to the symbols of the region. The *kris* is present on the majority of bigger islands of the Malay Archipelago and has many regional versions. It has a double-edged blade, straight or wavy, and dissymmetrical in the upper part. On both flats of the blade there is a bright, decorative pattern called the *pamor* (it contains some nickel), which is produced in a process similar to damascening. The hilt is figural or geometrical or sometimes of plant form and is often decorated with a relief. The hilts and sheaths are made of lacquered wood, and now and then of other materials (e.g. ivory or bone). Additionally, there are covers and rings of precious metals or alloys that are often set with precious stones or glass.

It was believed that magical forces (ascribed to the *kris*) are sealed within in it during the ceremony of consecration by the smith *empu*. Also, the process of making the *kris* is treated as a sacred act. Believing in the magical powers of the *kris* originates from animism, i.e. from the epoch former to the Indic influence (from about the 4th century AD), which brought Buddhism and Hinduism to Indonesia. Elements of the animistic belief has remained there despite the coming of Islam to Java by the 16th century.

The *kris* used to be transferred from father to son and it has belonged to the *pusaka* (Javanese: "heritage") along with other weaponry, instruments of the traditional orchestra *gamelan* (gongs included), jewelry, textiles, old sculptures and porcelain. Apart from its role as a weapon (this role disappeared first), the *kris* has been a symbol of social status, an element of a man's ceremonial costume, a talisman, and a ritual subject.

It has existed in its fully developed form at least since the 14th century, and in the 2nd half of that century it spread to nearly all the Malaya Archipelago. It was supposed that the *kris* came from Java, or - according to other versions - China, Southeast Asia or India. There were theories that it had developed from a ray's sting or from a spear-head. Nowadays one accepts the G.C. Woolley theory from 1947 that the *kris* traces its origin back to the small *kris*-talisman called *sajen* or *Majapahit kris*. Next, according to the new theory by A. Maisey (from the 1990ies), it was a big war-*kris* called *buda* that gave rise to the contemporary *kris*. Nevertheless, there is an idea that the *kris* may have originated as a fusion of both types, because it unites their features within itself.

Il. 1. Wnętrze kuźni (z archiwalnej fotografii w książce J. E. Jasper, Mas Pirngadie, *DE INLANDSCHE KUNSTNIJVERHEID*, vol. 5 – *DE BEWERKING DAN NIET-EDELE METALEN*, Haga, 1930 r.)

Il. 2. Przykład krisa z Jawy, Jawa Środkowa, Surakarta (Solo), XIX w., nr inw. MAiP 17990. Rękojeść typu *nunggak semi* (pączkujący pień), łódka w fantazyjnym typie *ladrang* w odmianie *Solo*; fot. Eugeniusz Helbert (MAiP)

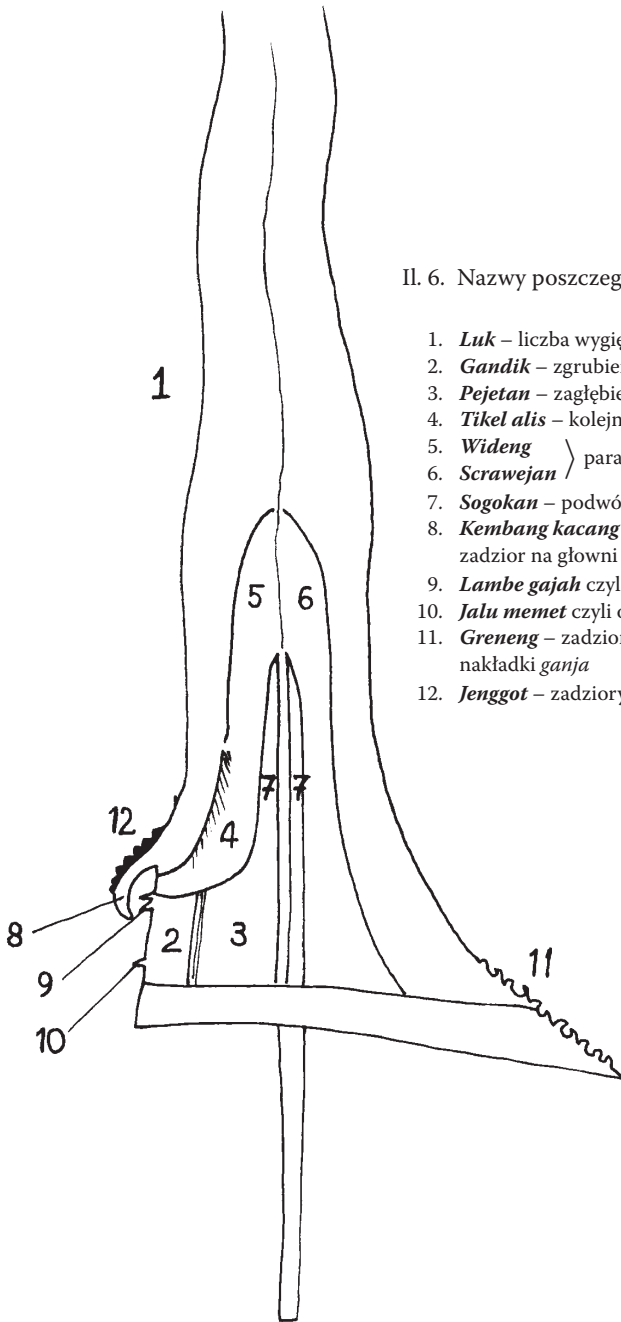
Il. 3. Kris z Bali. Rękojeść antropomorficzna, łódka typu *gayaman Bali*, okucie typu *topengan* (z maską Kali, władcy czasu), XIX w., nr inw. MAiP 17160; fot. Eugeniusz Helbert (MAiP)

Il. 4. Dwa krisy z Yogykarty (Yogya) na Jawie Środkowej – porównanie. Po lewej kris z łódką typu *ladrang* Yogya; po prawej z łódką *gayaman* Yogya; oba krisy pocz. XX w., nr inw. MAiP 365 i 39; fot. Eugeniusz Helbert (MAiP)

Il. 5. Po lewej stronie kris z Madury z rękojeścią zdobioną motywami z europejskiego munduru, pocz. XX w., nr inw. MAiP 70; po prawej kris z Madury (rękojeść – *nunngak semi*, pączkujący pień) z pochwą z Sumatry; XIX–XX w., nr inw. MAiP 14058; fot. Eugeniusz Helbert (MAiP)

II. 6. Nazwy poszczególnych elementów głowni

1. *Luk* – liczba wygięć głowni
2. *Gandik* – zgrubienie na jednym z ostrzy
3. *Pejetan* – zagłębienie za *gandikiem*
4. *Tikel alis* – kolejne zagłębienie
5. *Wideng* } para zagłębień
6. *Scrawejan* }
7. *Sogokan* – podwójne zbrocze
8. *Kembang kacang* zw. też trąbą słonia – największy zadziór na głowni
9. *Lambe gajah* czyli wargi słonia
10. *Jalu memet* czyli ostroga koguta
11. *Greneng* – zadziory/zębki na dłuższym krańcu nakładki *ganja*
12. *Jenggol* – zadziory/zębki na trąbie słonia

Il. 7. Tablica do zawieszania krisa z reliefem przedstawiającym hinduskiego boga dobrobytu – Ganeśę, syna Śiwy, Indonezja, Jawa, 2. poł. XX w., nr inw. MAP16480; fot. Eugeniusz Helbert (MAiP)